Saeculum Christianum
t. XXIII (2016), s. 5-15

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI
Warszawa

NAJSTARSZE HEBRAJSKIE INSKRYPCJE ALFABETYCZNE (ANALIZA EPIGRAFICZNA)

Pretekstem do napisania niniejszego artykułu był odnaleziony w 2012 r. na Ofelu w Jerozolimie ostrakon z fragmentem hebrajskiej inskrypcji alfabetycznej. Znalezisko wydatowane ogólnie na XI w. p.n.e. wzbudziło spore zainteresowanie uczonych. Niektórzy z nich zaproponowali zmianę datację na połowę X w. p.n.e. (czasy panowania króla Salomona). Początkowo uznano, że napisu nie da się odczytać, ale już w kilka miesięcy po jego publikacji pojawiły się propozycje odczytania i interpretacji. Są one wzajemnie sprzeczne i budzące sporo kontrowersji. Przy okazji stało się jasne, że inskrypcja nie tylko podpada pod specjalistyczne badania epigraficzne, ale wpisuje się również w kontekst poglądów na temat historii starożytnego Izraela, zwłaszcza gdy chodzi o traktowanie tekstu biblijnego jako wiarygodnego dokumentu historycznego. Nowa inskrypcja z Ofelu[1] jest także okazją do przywołania kilku innych najstarszych inskrypcji hebrajskich, zwłaszcza pod kątem analizy paleograficznej. W ten sposób da się zauważyć podobieństwa i różnice w piśmie hebrajskim od połowy XI do połowy X w. p.n.e. (choć precyzyjne datowanie każdej z inskrypcji stanowi duży problem). Obecnie nauka dysponuje sześcioma najstarszymi *hebrajskimi* napisami alfabetycznymi: ostrakon z ʾIzbet Ṣartah (XII/XI w. p.n.e.), inskrypcja z Tel Zayit (XI – połowa X w. p.n.e.), ostrakon z Chirbet Qeiyafa (schyłek XI – pierwsza połowa X w. p.n.e. – czasy panowania Saula); nowa inskrypcja z Chirbet Qeiyafa (datowana jak poprzednia); *nowy ostrakon z Ofelu* (XI lub połowa X w. p.n.e. – czasy panowania Salomona; jest to jednocześnie najstarsza hebrajska inskrypcja z terenu Jerozolimy); *Kalendarz z Gezer* (druga połowa X w. p.n.e. – czasy panowania Salomona lub pierwsza połowa IX w. p.n.e.). Artykuł ten jest nie tylko przedstawieniem obecnego stanu badań nad inskrypcjami wczesnohebrajskimi i związanych z nimi różnic w poglądach badaczy, ale również krytycznym spojrzeniem na część problemów starożytnej epigrafiki z terenu Izraela.

---

[1] Inskrypcję z Ofelu odkrytą w 2012 r. nazywam *nową* dla odróżnienia jej od napisu na ostrakonie odnalezionym na Ofelu przez Jamesa Duncana w 1924 r. i nazywanym w nauce *Ostrakonem z Ofelu*, a datowany na drugą połowę VIII w. p.n.e.; D. Diringer, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi*, Firenze 1934, s. 74-79; P. Nowogórski, *Powstanie pisma hebrajskiego i jego kulturowe znaczenie*, w: *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich*, t. V, red. K. Pilarczyk, Kraków 2010, s. 118.

1. Ostrakon z Chirbet Qeiyafa

Dziś znane są dwie inskrypcje z Chirbet Qeiyafa[2]. Pierwsza, napisana na ostrakonie, odkryta została w 2008 r. i uznana za najstarszy napis hebrajski. Drugą zaś, odnaleziono w 2012 r. Ta ostatnia jest znacznie krótsza, ale ciekawa pod względem onomastycznym. Pierwszą inskrypcję (il. 1.) opublikował w języku polskim prof. Edward Lipiński, stąd odniosę się jedynie do niektórych kwestii epigraficznych, odsyłając zainteresowanych do artykułu w *Studia Judaica*[3].

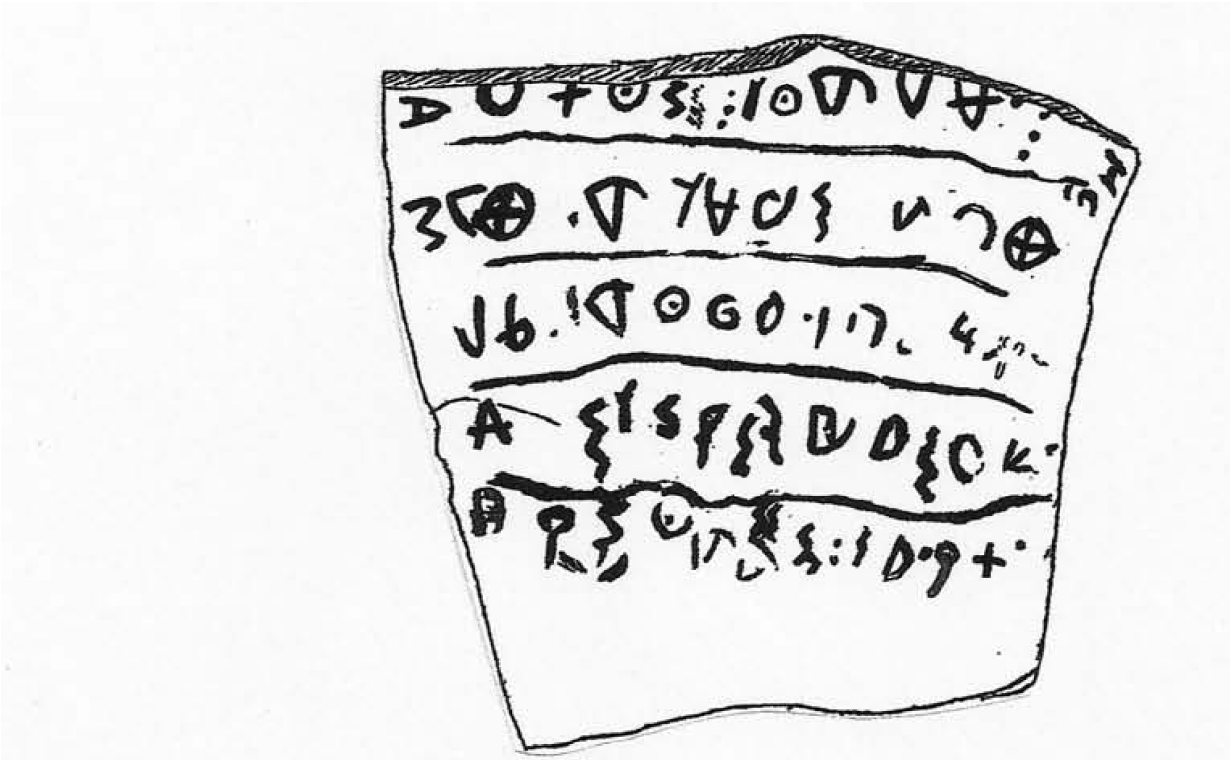

il. 1) *Ostrakon z Chirbet Qeiyafa (za: P. Nowogórski, „Powstanie pisma...", dz. cyt. w przypisie 1)*

Transkrypcja (od strony prawej ku lewej):

1) ʾ l ṯ ʿ š q: w ʿ b d ʾ[l] [b] z y
2) š p ṭ. b k ʾ l m [n] š l ṭ
3) b g r. b ʿ l l. p ṣ m y [ḥ d]
4) ʾ d m w š r m y s d m l k:
5) ḥ r m ʿ [w] n. m y š. d r t[4]

Przekład:

1) *... nie dręcz i służ Bogu. Lekceważył*

---

[2] Chirbet Qeiyafa to współczesna nazwa starożytnego miasta położonego na wzgórzu na krawędzi Doliny Elah, ok. 30 km na południowy-zachód od Jerozolimy. Badania archeologiczne Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie trwają tam od 2007 r.; zob. www.qeiyafa.huji.ac.il.

[3] E. Lipiński, *Najstarsza inskrypcja hebrajska*, „Studia Judaica", 14:2011, nr 1 (27), s. 143-150.

[4] Na podstawie A. Yardeni, *Further Observations on the Ostracon*, w: Y. Garfinkel, S. Ganor (ed.), *Khirbet Qeiyafa* I. Excavation Report 2007-2008, Jerusalem 2009, s. 259-260 oraz E. Lipiński, dz. cyt., s. 149.

2) *sędzia płacz wdowy, władzę dzierżył*
3) *nad domownikiem i nad dzieckiem, rozbijał wspólnotę.*
4) *lud i przywódcy ustanowili królestwo;*
5) *wyrugowali przestępstwo z bytu pokoleń*[5].

Inskrypcję wykonano czarnym atramentem na ostrakonie o wysokości ok. 15 na 11,5 do 16,7 cm, rozszerzającym się ku górze. Litery zapisane w pięciu wierszach biegną od strony lewej do prawej. Poszczególne wiersze oddzielne są od siebie nierównymi czarnymi liniami.

Pod względem analizy epigraficznej szczególną uwagę zwraca kilka liter tego napisu:

ʾālepʾ – pierwsza litera w wierszu 1) zwrócona jest swoim ostrym krańcem w prawą stronę; w innym miejscu tego samego wiersza obrócona jest o 90° (ustawiona w pionie) i zwrócona tym krańcem ku dołowi; natomiast jako pierwsza litera w wierszu 4) ustawiona jest pionowo, ale zwrócona ku górze;

ʿayin – w wierszu 1), ale również w pozostałych przypadkach ma kształt okręgu z kropką pośrodku (kształt znany z napisów wcześniejszych, z okresu schyłkowego późnego brązu, natomiast od X w. p.n.e. kropka ta zanika i pozostaje sam okrąg);

ṯāw – to dwie przecinające się pod kątem prostym linie, tworzące krzyż prawie równoramienny (od X w. p.n.e. litera ta przybiera formę zbliżoną do „x");

šin – w wierszu 1) i pozostałych, odwrócona jest o 90°, (czyli ustawiona pionowo) i skierowana w prawą stronę;

bêṯ – w wierszu 1) i kolejnych, także zapisana pionowo o różnej długości *dolnej części* w „klasycznej" wersji tej litery – w tym przypadku znajdującej się po prawej stronie znaku (taki kształt *b* funkcjonuje w napisach sprzed roku 1000 p. n. e);

pē – druga litera w wierszu 2), górną partią skierowana jest w prawą stronę, odmiennie od kształtu przyjętego po roku 1000 p.n.e.

Omawiana inskrypcja jest prawdopodobnie fragmentem kopii oficjalnego dokumentu państwowego, mającego na celu poinformowanie mieszkańców o zmianach, jakie zaszły w państwie. Na podstawie analizy epigraficznej inskrypcję tę można datować na XI (może druga połowa) lub sam początek X w. p.n.e. Choć kształt liter i sposób zapisu tekstu zdecydowanie sytuuje go w XI w. p.n.e.

2. Inskrypcja *ʾIšbaʿal* (Chirbet Qeiyafa)

W czasie prac archeologicznych w ramach Khirbet Qeiyafa Archaeological Project w 2012 r. odkryto fragmenty naczynia (pitosu), na ramionach którego znajduje się (również fragment) inskrypcja (il. 2). Składa się na nią dwanaście liter centymetrowej wysokości, wyżłobionych w glinie, z czego dziesięć jest dobrze czytelnych (pierwsza i druga są trudne do odczytania). Poszczególne wyrazy inskrypcji oddzielone są od siebie pionowymi kreskami tej samej wysokości, co litery[6].

---

[5] Wg Edwarda Lipińskiego; E. Lipiński, dz. cyt., s. 149.

[6] Zob. Y. Garfinkel, M. Golub, H. Misqav & S. Ganor, *The ʾIšbaʿal Inscription from Khirbet Qeiyafa*, „Bulletin of the American School of Oriental Research", 373(2015), s. 217-233.

il. 2) *Inskrypcja 'Išba'ala (rys. Przemysław Nowogórski wg BASOR – przypis 6)*

Transkrypcja – od strony prawej ku lewej:
ʿ d b |n b |l ʿ b š ʾ | ṯ *lub* p |(lub w tym miejscu dolna część litery qôp̄, przednią zaś można odczytać jako fragment górny litery *p̄e*, a jeszcze wcześniej litery *šin* – to jednak daleko posunięta hipoteza)

Litery tej inskrypcji są identyczne z literami na omówionym wyżej ostrakonie. Ich niewielka odmienność wynika z materiału i sposobu, w jaki zostały zapisane. Dotyczy to litery *'alep̄* ustawionej pionowo, czyli odwróconej o 90°, zaokrąglonym krańcem skierowanej do dołu. Również w pionie zapisana została litera *šin*, choć nadano jej łagodne faliste kształty zamiast ostrych zakończeń (podobnie jak na ostrakonie). Również zbliżoną do liter z ostrakonu formę ma *bêṯ*, z tym że tu w odbiciu lustrzanym (dolna część w wersji klasycznej w tym przypadku znajduje się po stronie lewej). Ciekawą, bo wczesną formę, ma litera *'ayin* (okrąg z kropką w środku). W bardzo uproszczonym kształcie zapisano natomiast *nûn*, złożoną z dwóch kresek, łączących się pod ostrym kątem w prawym krańcu litery.

Kontekst archeologiczny i analiza paleograficzna pozwala na datowanie tej inskrypcji na ostatnią ćwierć XI lub pierwszą ćwierć X w. p.n.e.

Wyrazy, które można odczytać bez większego problemu: *'Iszba'al, syn Bedy (bd')*. Od razu każdemu historykowi starożytnego Izraela imię *'Iszba'al* kojarzy się z synem Saula, który po śmierci swoich trzech braci (Jonatana, Abinadaba oraz Malki-Szui) i samobójczej śmierci ojca po bitwie na wzgórzu Gilboa (1 Sm 31), został królem nad Izraelitami (2 Sm 2,8-10). Tym samym stał się konkurentem Dawida do władzy po Saulu. Ostatecznie poniósł klęskę i został zamordowany przez zwolenników Dawida (2 Sm 4,5-12). Jednak omawiana inskrypcja nie mówi o synu Saula, lecz o innym, bliżej nam nieznanym synu Bedʿy. Można przypuszczać, że był to właściciel lub ofiarodawca naczynia.

Mimo to jest to ważna inskrypcja, bo jej treść poświadcza używanie imienia *'Iszba'al* wśród Izraelitów w czasach, które opisała retrospektywnie historia biblijna. Każde

pozabiblijne poświadczenie imienia człowieka czy nazwy geograficznej jest bardzo ważne w badaniach nad historią starożytnych Żydów.

Posunę się nawet do hipotezy, że podobieństwo liter z obu napisów z Chirbet Qeiyafa wskazuje nie tylko na ten sam czas ich wykonania, ale może nawet na *tę samą rękę*. I jeśli nie chodzi o tego samego człowieka, to o wzór kształtu liter i sposobu ich zapisywania, swoisty (miejscowy) „warsztat" pisarski w tej części Judy.

3. *Abecadło* z Tel Zayit

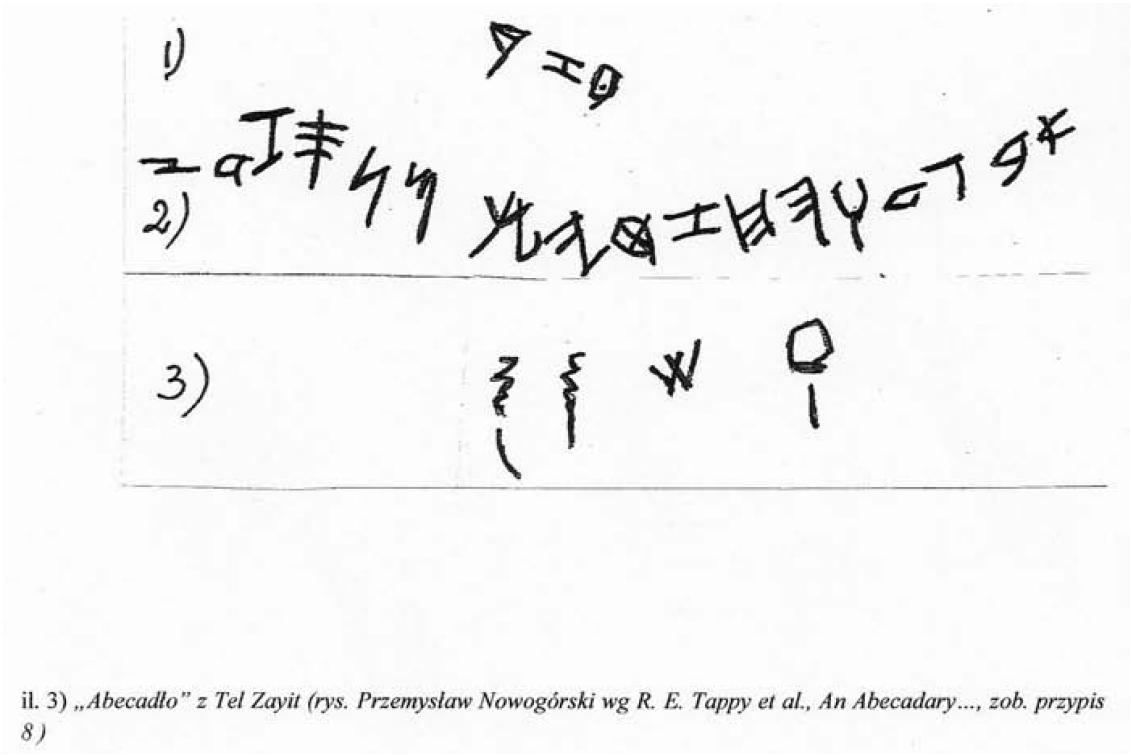

il. 3) *„Abecadło" z Tel Zayit (rys. Przemysław Nowogórski wg R. E. Tappy et al., An Abecadary..., zob. przypis 8)*

Transkrypcja (od strony prawej ku lewej):
wiersz 1) ʿ z r
wiersz 2) ʾ b g d w h z ḥ ṭ y k l m n s p ʿ ṣ
wiersz 3) q š m m

Odmienne w swoim kształcie w stosunku do liter z Chirbet Qeiyafa są litery z inskrypcji z Tel Zayit (w Dolinie Beth Guvrin)[7]. W czasie badań archeologicznych odkryto tu w 2005 r. *abecadło* umieszczone na fragmencie bloku wapiennego. Odkrywcy wydatowali zabytek na połowę X w. p.n.e.[8] Litery napisane są w dwóch liniach (wiersze 2 i 3 na il. 3.) oraz trzy litery

[7] Dzisiejszy Tel Zayit położony na Szefeli identyfikowany z biblijnym miastem Libnah (Joz 10,32; 2 Krl 19,8) lub Ciklag (1 Sm 27,6), a tym samym leżące pomiędzy judzkim Lachisz a filistyńskim Gat (ob. Tel as-Safi). Badania wykopaliskowe finansowane i prowadzone są przez Pittsburgh Theological Seminary. Miasto judzkie w tym miejscu zostało zidentyfikowane w 1999 r.; zob. www.zeitah.net.

[8] R.E. Tappy, P.K. McCarter, M.J. Lundberg, B. Zuckermann, *An Abecedary of the Mid-Tenth Century B.C.E. from the Judean Shephelah*, „Bulletin of the American Society of Oriental Research", 344(2006), s. 5-46.

nad nimi[9]. Nie została zachowana *klasyczna* kolejność liter. Łącznie jest ich 22 lub 24 (jeśli uzna się dwa ostatnie znaki za litery *m*). Litery z Tel Zayit zbliżone są swoim kształtem do pisma wczesnofenickiego z Byblos oraz liter *Kalendarza z Gezer*[10]. Trudno uznać je jednak za przykład wczesnohebrajskiej kaligrafii. Linie napisu nie są idealnie poziome, nie wszystkie litery dopracowane zostały w szczegółach. Niektóre ich fragmenty nie są odpowiednio połączone ze sobą. Mogło to być spowodowane materiałem, na którym wykonano napis lub umiejętnościami piszącego. Wreszcie można dopuścić i taką hipotezę, że jest to przykład uczniowskiego ćwiczenia w pisaniu.

Z punktu widzenia analizy epigraficznej warto zwrócić uwagę na każdą z liter, bo są one bardzo charakterystyczne dla tej inskrypcji:

ʾalep̄ – ma mocno zaostrzony lewy kraniec, który przecina krótka ukośna kreska;
bêṯ – górna partia litery (główka) zdecydowanie wydłużona, i ostro zakończona, bardziej w kształcie elipsy czy niewielkiego trójkąta niż owalu;
gîmel – brak połączenia pomiędzy pionową i pozioma częścią litery; zbyt *pozioma* i długa górna partia oraz zbyt *pionowa* dolna; w wersji wczesnofenickiej z Byblos litera *gîmel* ma bowiem krótszą i ukośnie położoną górną kreskę oraz przeciwlegle ułożoną dolną (przypomina nieco cyfrę „ı", choć zdarza się wersja zbliżona kształtem do trójkąta, ale bez dolnej linii, np. na inskrypcji Szipitbaala);
dāleṯ – złożona z dwóch linii tworzących elipsę o zaostrzonym lewym krańcu (podobnie jak litery z okresu późnego brązu);
wāw – zbyt kanciasta i wydłużona górna partia litery, zamiast lekkiego zaokrąglenia, podobnie zbyt długa pionowa dolna kreska;
hē – wydaje się zbytnio wydłużona ku dołowi pionowa kreska, lecz zdarza się taki zapis, podobnie jak wydłużona ku górze pionowa kreska (np. w napisie na sarkofagu Ahirama);
ḥēṯ – także wydłużone boczne kreski pionowe;
zāyin – zbyt mocno wydłużone obie poziome kreski (dolna i górna);
ṭēṯ – zewnętrzna linia zbyt kanciasta, a krzyżujące się linie wychodzą poza owal;
yôd – wydłużone zarówno kreski poziome, jak i pionowe;
lāmeḏ – również w tej literze daje się zauważyć ostre połączenie dwóch elementów zamiast łagodnego owalnego przejścia z dolnej do górnej części litery, która powinna być pochylona lekko w prawą stronę;
kāp̄ – mimo, że ma kształt trójzębu, to zbyt wydłużona do dołu jest środkowa kreska;
mēm – tu uwagę zwraca silnie wydłużona i spionizowana linia na prawym krańcu litery, pozostała część litery napisana jest bardziej w układzie poziomym;
nûn – podobnie jak w przypadku *mēm*;

---

[9] Na inskrypcji widoczny jest jeszcze znak przypominający W, znajdujący się pomiędzy „ṭ" i „y" (w wierszu 2). Być może jest to pozostałość po wytarciu „m" lub również błędnym umieszczeniu tu litery „š".

[10] Wczesnofenickie inskrypcje jako materiał porównawczy to: napis Azarbaala, napis na sarkofagu Ahirama z Byblos, napis Yehimilika, napis Abibaala oraz Szipitbaala, datowanych na drugą poł. XI w. p.n.e. (pierwszy wymieniony napis) i na X w. p.n.e. pozostałe. Stanowią one zwartą grupę pisma z Byblos. Niekiedy do napisów wczesnofenickich zalicza się również inskrypcję z Nory (południowa Sardynia), jednak jest ona datowana na koniec IX i pocz. VIII w. p.n.e. i przynależy do pisma tyro-sydońskiego (licznej grupy inskrypcji z IX-VI w. p.n.e.; por. J.C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, t. 3, *Phoenician Inscriptions including inscriptions in the mixed dialect of Arslan Tash*, Oxford 1982).

sāmeḵ – choć ma formę zbliżoną do napisów fenickich, ale także zbyt wydłużona jest ku dołowi pionowa kreska;
pē – zamiast kształtu owalnego ma formę dwóch poziomych kresek, niejednakowej długości, i łączącej je pionowej kreski;
ʿayin – zamiast w miarą regularnego koła (owalu) jest zbyt kanciaste z wysuniętą ku dołowi linią z prawej strony;
ṣāḏē – brak krótkiej pionowej kreski przy lewym krańcu litery;
qôp̄ – dwie oddzielne (niepołączone z sobą) części litery, górna kanciasta, zamiast koła lub elipsy, oraz dolna, odłączona od niej pionowa kreska;
šîn – środkowe linie przecinają się w kształcie litery x, prawa skrajna linia nie łączy się ze środkową (podobnie w napisie Szipitbaala), lewa zaś, choć łączy się ze środkową, to nie przy jej dolnym końcu.

Zastanawiający jest brak litery *ṯāw* oraz *rēš*. Najprawdopodobniej *rēš* znajduje się jako trzecia litera w wierszu 1. i ma kształt znany z *Kalendarza z Gezer*.

Warto jeszcze zaznaczyć, że dwa znaki umieszczone na lewo od ostatniej litery (*šîn*) przypominają swoim kształtem literę *mēm* znaną z napisów okresu późnego brązu (np. fragment naczynia wotywnego z Lachisz, XIII w. p.n.e.), ale również z *Kalendarza z Gezer* i z sarkofagu Ahirama z Byblos. Jest to o tyle dziwne, że w ciągu alfabetycznym w wierszu 2. litera *mēm* ma inny kształt, znany z inskrypcji od X w. p.n.e.

Z powyższej analizy epigraficznej wynika, że litery *abecadła* z Tel Zayit różnią się od liter z napisów wczesnofenickich oraz z Chirbet Qeiyafa. Ich tendencja do wydłużonych form zbliża je do liter *Kalendarza z Gezer*, natomiast kanciastość partii owalnych nadaje im lokalnego charakteru, wynikającego, według mnie, z umiejętności piszącego. Co ciekawe, litery z omawianego *abecadła* można porównać także do liter z inskrypcji aramejskich z X--VIII w. p.n.e., na przykład z napisu z Cytadeli w Ammanie (poł. IX w. p.n.e.) czy inskrypcji Hazaela z ok. 825 r. p.n.e. Mimo wszelkich podobieństw nie wydaje mi się, aby *abecadło* z Tel Zayit było formą przejściową pomiędzy pismem wczesnofenickim a formą liter wypracowanych przez Izraelitów w rodzaju *narodowego* pisma hebrajskiego, używanego od *Kalendarza z Gezer* po *listy z Lachisz*.

W tym miejscu, dla porządku, zaznaczę, że nie omawiam innego *abecadła* z terenu Izraela – ostrakonu z ʾIzbet Ṣartah. Nie wnosi on nic nowego do obecnego stanu badań i nie jest również dobrym materiałem porównawczym[11].

[11] Zob. P. Nowogórski, dz. cyt., s. 114.

4. *Nowa* inskrypcja z Ofelu

W trakcie prac archeologicznych na Ofelu w Jerozolimie w 2012 r. zespół kierowany przez Eilat Mazar odkrył w budynku datowanym na wczesny okres żelaza II A niewielki ostrakon z zapisanymi na nim kilkoma literami. Znalezisko opublikowane zostało w następnym roku[12]. Shmuel Ahituv (w cytowanym artykule) odczytał litery (od strony lewej ku prawej) jako:

m q p ḥ n [l] [n] m

Litery te, o wysokości 2,5 cm, zaklasyfikowane zostały jako pismo proto-kananejskie z XI w. p.n.e., a cały napis jako nie dający się odczytać w żadnym języku zachodniosemickim.

Jeszcze w tym samym 2013 r. inne stanowisko zajął znany epigrafik Christopher Rollston, profesor *John Hopkins University*[13]. W cytowanym artykule w sposób syntetyczny i w miarę przekonujący dokonał odczytania tej inskrypcji. Przyjął, podobnie jak Ahituv, bieg liter od strony lewej ku prawej i odcyfrował je jako (il. 4.):

m q l ḥ n [r] [š] lub [n] m

Tym samym identyfikacja liter dokonana przez Rollstona różni się od propozycji Ahituva. Zamiast *pē* widzi on w tym miejscu *lāmeḏ*. Dzięki temu jest możliwość odczytania fragmentu napisu: *qalaḥaṯ* – „garnek", „kocioł" (np. 1 Sm 2,14). Klasyczna – biblijna – końcówka dla

---

[12] E. Mazar, D. Ben-Shlomo, S. Ahituv, *An Inscribed Pithos from the Ophel, Jerusalem*, „Israel Exploration Journal", vol. 63/1(2013), s. 39-49.

[13] Ch. Rollston, *The Decipherment of the New „Incised Jerusalem Pithos"* zamieszczony na własnej stronie internetowej: www.rollstonepigraphy.com pod datą 11 July 2013.

rodzaju żeńskiego *ṯāw (ת)* w omawianej inskrypcji miała przyjąć formę *n*. Jednak Rollston nie upiera się przy takiej interpretacji i dopuszcza możliwość, że *nûn* „należy" do kolejnego wyrazu i razem z *rēš* tworzy imię Nēr, znane również z Pierwszej Księgi Samuela: Abner syn Nera (14,50) oraz tenże Ner, ojciec Abnera i Kisz, ojciec Saula byli synami Abiela (14,51). Tym samym mielibyśmy znów potwierdzenie biblijnego imienia w dokumencie epigraficznym, odnoszącym się do historii Izraela. Dla ścisłości należy jeszcze zauważyć, że Christopher Rollston daje jeszcze jedną możliwość odczytania tego drugiego wyrazu jako *nard*, czyli olejek otrzymywany z łodygi i korzenia himalajskiej rośliny *Nardostachys jatamansi*. Tym drogocennym produktem w starożytnym Izraelu namaszczano głowy ważnych gości. Pozwolę sobie zauważyć, że cały pitos takiego olejku byłby niezwykle cenny. Rollston zgadza się z datowaniem Ahituva inskrypcji na XI w. p.n.e. i uznanie jej za przykład pisma proto-kananejskiego.

Rodzi się w tym miejscu pytanie, czy ustalenia prof. Rollstona można przyjąć bezkrytycznie. Nie budzi wątpliwości klasyfikacja pisma i datacja na podstawie kształtu litery *mēm*, znanego z inskrypcji proto-kananejskich, a nawet litery *ḥēṯ*. Problematyczne wydaje się odczytanie *l* zamiast *p*. Na pierwszy rzut oka kształt tej litery na inskrypcji z Ofelu nasuwa jej odczytanie jako *pē*. Ale wówczas napis będzie nieczytelny. Sam badacz przywołuje podobieństwo litery z Ofelu do *lāmeḏ* w inskrypcji z Tell Fakhariyeh. Jest to napis w dwóch językach (akadyjskim i aramejskim) umieszczony na rzeźbie Adad-it'i, króla Guzany i Sikanu, datowany na około 850 r. p.n.e.[14] Jednak w tym napisie *lāmeḏ* ma zawinięcie górnej części w lewą stronę (choć może to wynikać z kierunku biegu pisma). Rollston odwołuje się również do wzorów liter z inskrypcji proto-synajskich ustalonych przez Williama F. Albrighta i wielokrotnie powielanych w pracach poświęconych początkom pisma alfabetycznego[15]. Jeśli iść w tym kierunku, to można znaleźć takie właśnie formy litery *l* w napisach proto-synajskich. Przywołam w tym miejscu jedną z bardziej znanych inskrypcji z Serabit al-Chadim, nr 357, datowaną na czasy Totmesa III (czyli XV w. p.n.e.). Dziesiąta litera tej inskrypcji ma formę *l* zawiniętą w górnej partii w prawą stronę. Czyżby taka forma była używana jeszcze w XI w. p.n.e.? Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie, bo materiał porównawczy prawie nie istnieje. W przypadku omawianego napisu w Ofelu jestem raczej zwolennikiem utrzymania pierwotnego odczytania, czyli umieszczenia litery *p*. We wcześniejszych napisach proto-kananejskich, *l* nie ma bowiem już takiej formy jak na Synaju. Oczywiście można widzieć w tym miejscu błąd ortograficzny, lecz byłoby to zbyt daleko posuniętą hipotezą. Jeśli napisu tego nie dałoby się wówczas odczytać, nie jest to jakimś niezwykłym problemem. Nasza znajomość słownictwa starożytnych Izraelitów nie jest pełna, bo tekst biblijny nie wyczerpuje całości języka, którym się oni posługiwali.

Wydaje się, że na pitosie było więcej liter. Jeśli przyjąć za właściwe odczytanie Christophera Rollstona, to pierwsza zachowana litera *mēm* mogła być, według mnie, ostatnią literą na przykład wyrazu *ši[l]lūm* – „podarek", „danina", co zarówno koresponduje z imieniem Ner, jak i ewentualną zawartością – olejkiem nardowym.

---

[14] Inskrypcja ta jest najstarszym napisem aramejskim. J. Naveh wydatował ją zdecydowanie wcześniej, bo na XI w. p.n.e.; zob. E. Lipinski, *The Bilingual Inscription from Tell Fekheriye*, w: *Studies in Aramaic Inscriptions and Onomastics* II, red. E. Lipinski, Leuven 1994, „Orientalia Lovaniensia Analecta", t. 57, s. 19-81, tabela porównawcza liter i inskrypcji fenickich i aramejskich – s. 25.

[15] Na przykład: J. Naveh, *Early History of Alphabet*, Jerusalem 1987, s. 25, fig 17. Jedna z wersji litery *l* na inskrypcjach proto-synajskich jest zbliżona do formy z Ofelu.

To jednak nie kończy dyskusji nad nową inskrypcją z Ofelu. Także w 2013 r. włączył się w nią Gershon Galil, profesor Uniwersytetu w Hajfie. Zaproponował on aż dwa jej odczytania i interpretacje. Przede wszystkim Galil wyszedł z założenia, że napis wykonano pismem hebrajskim używanym od X w. p.n.e., a bieg liter jest od strony prawej ku lewej. Tym samym zmienił jego datowanie na czasy Salomona, czyli drugą połowę X w. p.n.e.

Pierwsze odczytanie i interpretacja jest bardzo mocno hipotetyczna, więc przytoczę je tylko dla porządku:

[n t] n [t t] n ḥ l q m

Przy takiej rekonstrukcji odczytał jako: *twoi biedni bracia, musisz oddać im swój udział.*
Drugie odcyfrowanie jest również kontrowersyjne, ale już mniej „fantastyczne":
(również od strony prawej ku lewej) […] m [y y] n ḥ l q m

Również prof. Galil trzecią literę (od prawej) zidentyfikował jako *lāmeḏ*. Tak zrekonstruowany napis odczytał on jako *kiepskie wino* (ewentualnie *wino gorszej jakości*)[16]. Dla niego fundamentalne znaczenie ma wyraz *ḥālāq* („fałszywy", „zły", „kiepski"). W połączeniu z rekonstrukcją kolejnego wyrazu jako y*ayin* („wino) wysnuł interpretację, że na pitosie oznaczono gorszy gatunek wina, które dostarczano robotnikom pracującym przy inwestycjach budowlanych Salomona na Ofelu w Jerozolimie. Jednocześnie Galil zwrócił uwagę na konieczność bardziej wiarygodnego traktowania przekazu biblijnego w odniesieniu do historyczności Salomona i jego inwestycji w Jerozolimie i innych miastach izraelskich.

Właściwie i ta koncepcja prof. Galila jest nie do przyjęcia. Kształt liter, o czym wspominałem wyżej, umieszcza tę inskrypcję bardziej w XI czy początku X w. p.n.e. i wiąże ją z pismem proto-kananejskim, a nie z *narodowym* pismem hebrajskim z końca X do VI w. p.n.e. Zbyt swobodna jest również jego rekonstrukcja dwóch niezachowanych liter jak *y y*. Nie ma podstawy do takiej rekonstrukcji. Poza tym, czy określanoby kiepskość gatunku wina na pojemniku? Choć oczywiście nie jest to wykluczone. Uważam obie interpretacje prof. Galila za zbyt „fantastyczne", aby jednoznacznie były możliwe do przyjęcia. Również i on zbyt pochopnie traktuje *p* jako *l*.

5. Problem *Kalendarza z Gezer*

Odkryty w 1908 r. tzw. *Kalendarz z Gezer* przez wiele dziesięcioleci uchodził za najstarszy zabytek pisma hebrajskiego, datowany na X w. p.n.e. Z czasem zaczął coraz częściej budzić wątpliwości. Najpierw samo datowanie. Znalezienie go bez kontekstu archeologicznego praktycznie uniemożliwia precyzyjną datację. Analiza epigraficzna również nie ułatwia sprawy. John Gibson uważał, że mamy tu do czynienia z adaptacją hebrajską liter fenickich na potrzeby zapisu właśnie języka hebrajskiego[17]. Natomiast Ada Yardeni uznała go za przykład pisma fenickiego używanego w Palestynie i Transjordanii do VIII w. p.n.e.[18]

---

[16] S. Galil, *"yyn ḥlq". The Oldest Hebrew Inscription from Jerusalem*, „Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society" 31(2013), s. 11-26.

[17] J.C.L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic Inscriptions*, t. 1, *Hebrew and Moabite Inscriptions*, Oxford 1971, s. 11.

[18] A. Yardeni, *The Book of Hebrew Script*, Jerusalem 1997, s. 15.

Niekiedy podnoszą się głosy uczonych, że należy datować *Kalendarz* na IX w. p.n.e. Jednak kształt niektórych liter, zwłaszcza *zāyin*, *mēm*, *sāmeḵ*, podobny jest do liter *abecadła* z Tel Zaiyt. Tym samym wydaje mi się utrzymanie datowania *Kalendarza* na X w. p.n.e. (drugą połowę) jak najbardziej właściwe.

Podsumowanie

Jak wynika z powyższego omówienia, współczesna epigrafika dysponuje niewielką liczbą materiału badawczego w odniesieniu do wczesnych inskrypcji hebrajskich. Ten, który znany jest obecnie, nie pozwala na wysnucie spójnych wniosków, a wręcz przeciwnie – generuje powstawanie licznych i sprzecznych ze sobą hipotez. To, co jest w miarę pewne, to brak ustalonego jednego kierunku pisma przed rokiem 1000 p.n.e. Pisano od lewej ku prawej oraz w przeciwnym kierunku (a wcześniej, na Synaju, nawet z góry na dół). Brak również w tym czasie ustalonego jednolitego kształtu liter i ich ułożenia w *tekście*. Widać, choćby na przykładach z Chirbet Qeiyafa, dużą swobodę w tym względzie. To zaś wpływa na dowolność w dzisiejszym odcyfrowywaniu liter inskrypcji i ich interpretacji. Co prawda, wydaje się, że po roku 1000 p.n.e. następuje pewna zmiana. Uregulowano kierunek pisma (*klasyczny*, czyli od strony prawej ku lewej) oraz w dużym stopniu ujednolicono kształt liter. Dostępny materiał pozwala na stwierdzenie, że miało to miejsce w fenickim Byblos (Gebal) i prawdopodobnie przyjęte zostało przez inne ludy Kanaanu. Nie da się też odpowiedzieć na pytanie, kiedy narodziło się *narodowe* pismo hebrajskie. Trudno jest bowiem budować teorię na bardzo szczupłym materiale źródłowym, który *de facto* ogranicza się do *Kalendarza z Gezer.*

Pomimo tych problemów badania epigraficzne nad inskrypcjami z terenu Kanaanu rozwijają się coraz bardziej intensywnie i wzbogacają ustalenia historyków i archeologów.

The Oldest Hebrew Alphabetic Inscriptions (Analysis of Epigraphic Genre)
Summary

Today, science has six of the oldest Hebrew alphabetic inscriptions: ostracon from ’Izbet Ṣartah (about 1200 BC), inscription from Tel Zayit (/ 11th / half of 10th century BC), ostracon from Chirbet Qeiyafa (decline 11th – the first half of 10th century BC – reign of Saul); *a new* inscription from Chirbet Qeiyafa (dated as the previous one); new ostracon form Ophel, Jerusalem (11th or half of 10th BC – reign of Solomon, it is also the oldest Hebrew inscription from the area of Jerusalem); *Gezer Calendar* (second half of 10th BC – reign of Solomon or the first half of the ninth century BC). This article discusses the contemporary state of research on early Hebrew inscriptions. It also presents the author’s own findings and related issues on ancient Hebrew epigraphic.

Keywords: History, Writing, Alphabet, Palaeography, Epigraphy

Nota o Autorze: dr Przemysław Nowogórski – archeolog i historyk, specjalizujący się w archeologii i historii starożytnego Izraela (zwłaszcza okres rzymski) oraz początkach i rozwoju pisma alfabetycznego.